

ÓSZ SÁNDOR ELŐD

Reformátorok művei a Segesvári Evangélikus Gimnázium könyvtárában

A Segesvári Evangélikus Gimnázium egyike Erdély legfontosabb evangélikus oktatási intézményeinek. 1741-ig terjedő történetét 1851-ben foglalta össze az intézmény akkori rektora, Georg Daniel Teutsch (1817–1893), az erdélyi szászok későbbi püspöke.¹ A középkori plébániai és szerzetesi iskolák alapjain létrejövő reformátori iskola első ismert rektora, bizonyos Johannes Gielius 1545-ben tűnik fel. A rektorok folyamatos névsorát 1606-tól kezdve ismerjük. Az iskola akkor még az egykori domonkos templom közelében működött, 1617-ben költözött a Hegyi templom mellé, és diákjainak könnyebb közlekedése céljából építették 1642-ben a nevezetes fedett lépcsőt. Az iskola 16. századi könyvtáráról nincsenek adataink, tudjuk viszont, hogy 1606-ban megvásárolták bizonyos Georg Listhenius könyvtárát Brassóból.²

A bibliotéka további sorsáról szintén hallgatnak a források, az 1606-os szerzemény valószínűleg elkallódott, ugyanis az intézmény historikusai 1684-et tekintik a gyűjtemény alapítási évének. Ebben az esztendőben Martin Kelp rektor tíz könyvet adományozott az iskolának, és arra biztatta a környék egyházi és világi értelmiségét, hogy kövessék példáját. Így, rövid idő alatt 58 adományozó 148 kötetét őrizhették szakkönyvtárként a rektori lakás két szekrényében. Kelp megteremtette a könyvbeszerzések anyagi alapját, és ebből az alapból 40 forintért megvásárolta Johann Schell brulyai lelkész könyvtárát (benne Matthias Hebler egykori püspök bibliotékáját, amelyről a továbbiakban még szó esik). A könyvtár 1687 körül a Hegyi templom sekrestyéjébe került. Szintén Kelp nevéhez köthető az a rendelkezés, miszerint beiratkozáskor a diákok bizonyos (időszakonként változó) összeggel kötelesek hozzájárulni a könyvtáralaphoz.³

A gyűjtemény a 18. század második felében tovább gyarapodott, elsősorban a városhoz kötődő polgárok és hivatalnokok adományaiból, így Georg Müller rektor

1 | Georg Daniel Teutsch: Zur Geschichte des Schässburger Gymnasiums. (I. közl.) *Programm der genannten Lehranstalt [Schässburger Gymnasium] zum Schlusse des Schuljahres 1851/2.* 3–32; uő: *Geschichte des Schässburger Gymnasiums.* (II. közl.) *Programm des evangelischen Gymnasium in Schässburg zum Schluss des Schuljahrs 1852/3.* 3–43.

2 | Uo. 10–19.

3 | Wilhelm Berwerth–Theodor Fabini: *Fachwissenschaftlicher Katalog der Bibliothek des Gymnasiums in Schässburg mit einer Einleitung über deren Entwicklung.* (I–IV. közl.) *Programm des evang. Gymnasiums A. B. in Schässburg 1879/80–1882/83.* IX. (I. közl.)

Ósz Sándor Előd (1982) – református lelkész, egyetemi adjunktus, Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet; levéltáros, Erdélyi Református Egyházkerületi Levéltár, Kolozsvár, oszsandorelod@gmail.com

A kutatást a Magyar Tudományos Akadémia Bolyai János-ösztöndíja (BO/00083/22/2) támogatta.

<https://doi.org/10.36373/em-2024-1-5>

kezdeményezésére a könyvtár elfoglalta a sekrestye felső szintjét is. Ebben az időszakban zajlott a könyvtár első – nagyság és téma szerinti – rendezése. A 19. század elején mintegy félezer *corpusszal* gyarapodott a bibliotéka, az adományok között talán a legnagyobb Ehrenschild alezredes 128 kötete volt.

1860-ban a gyűjteményt a kolostortemplom sekrestyéjébe szállították, ám a hely alkalmatlannak és távolinak bizonyult, így 1865-ben a gimnázium épületének két termében helyezték el.⁴ A könyvtár állományának katalógusát, illetve az állomány rövid történetét 1879–1882 között négy részben közölte a gimnázium két tanára, Wilhelm Berwerth és Theodor Fabini.⁵ Az említett cikkekben nem közlik az állomány nagyságát, a jegyzékben összesen 7728 jelzetszám szerepel (308 fólió, 936 negyedré, 3192 nagyobb nyolcadré, 2506 kisebb nyolcadré, 789 tizenhatodré), így azt hozzávetőlegesen 8500 kötetnyire becsülhetjük abban az időpontban. (Megjegyezzük, hogy a könyvtár cédulakatalógusában fellelt és az alábbiakban bemutatandó reformátori művek mindegyikének a leírása megtalálható Berwerth és Fabini közleményében.) 1901-ben felépült a gimnázium új, jelenleg is használatban levő épülete, és a könyvtár abban kapott helyet. 1948-ban az iskolát államosították, könyvtárának muzeális része 1968-ban a Zaharia Boiu Muncipiumi Könyvtár kezelésébe került, és átszállították a vártéren levő épületbe, ahol jelenleg is őrzik.

2018 óta Erdély történelmi könyvtáraiban próbáljuk feltárni tizenöt, a 16. században élő és alkotó nyugat-európai teológus, úgynevezett reformátor munkáját. Az ő 1601 előtt megjelent teológiai tárgyú munkáikat vettük kézbe, a *possessor*-bejegyzések és széljegyzetek segítségével próbáltuk megállapítani, hogy mikor kerültek Magyarországra, illetve hungarus-tulajdonos kezébe, azután kik adták-vették, olvasták, használták azokat, és mikor kerültek mai őrzési helyükre.

A mennyiségi vizsgálat segít válaszolni arra a kérdésre is, hogy mely európai teológusok hatottak a hazai reformációra, felekezetképződésre, illetve mely nyugati tudósok teológiai látása határozta meg az erdélyi felekezetek 16–17. századi életét és tanítását.

Az alábbi tizenöt szerző munkáit vizsgáljuk: *wittenbergi teológusok*: Martin Luther (1483–1546), Philipp Melanchthon (1497–1560), Georg Maior (1502–1574); *lutheránus teológusok*: Johann Brenz (1499–1570), David Chyträus (1530–1600); *genfi teológusok*: Jean Calvin (1509–1564), Théodore de Bèze (1519–1602); *zürichi teológusok*: Pietro Martyre Vermigli (1499–1562), Heinrich Bullinger (1504–1575), Rudolf Gwalther (1519–1586), Ludwig Lavater (1527–1586); *svájci teológusok*: Johannes Oekolampad (1482–1531), Wolfgang Musculus (1497–1563), Benedictus Aretius (1522–1574); *pfalzi teológus*: Girolamo Zanchi (1516–1590).

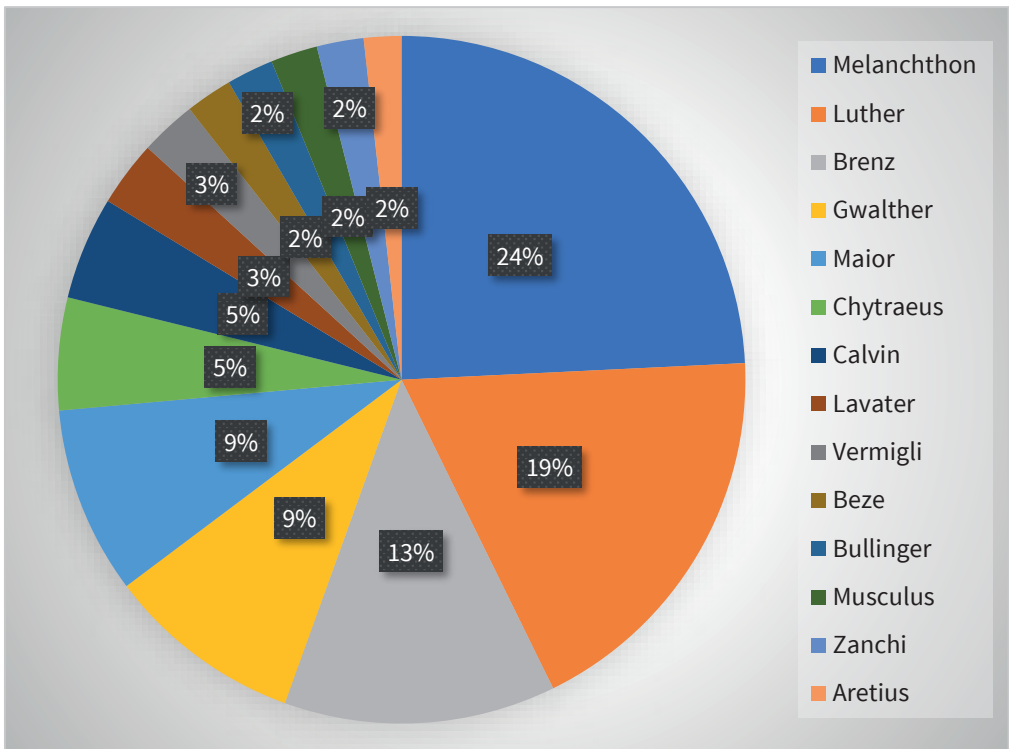
A nevezett tudósok közül néhányan humanistaként más tudományterületen is alkottak. David Chyträus számos történelmi munka szerzője, Melanchthon *Logicáját*, illetve *Dialecticáját* tankönyvként használták a 16–17. század erdélyi református iskolákban. Ezek a munkák viszont nem kerülnek be vizsgálódásunkba, ugyanis jelentősen megváltoztatták volna az arányokat. Kizárólag teológiai művekkel foglalkozunk tehát, illetve olyan gyűjteményes kötetekkel, amelyek teológiai témájú írásokat (is) tartalmaznak. Így Melanchthon deklamációgyűjteményét, illetve Chyträus korai egyháztörténelmi tárgyú írásait is kézbe vettük a kutatás során.

4 | Uo. IX–XII. (I. közl.)

5 | Uo. 1–256.

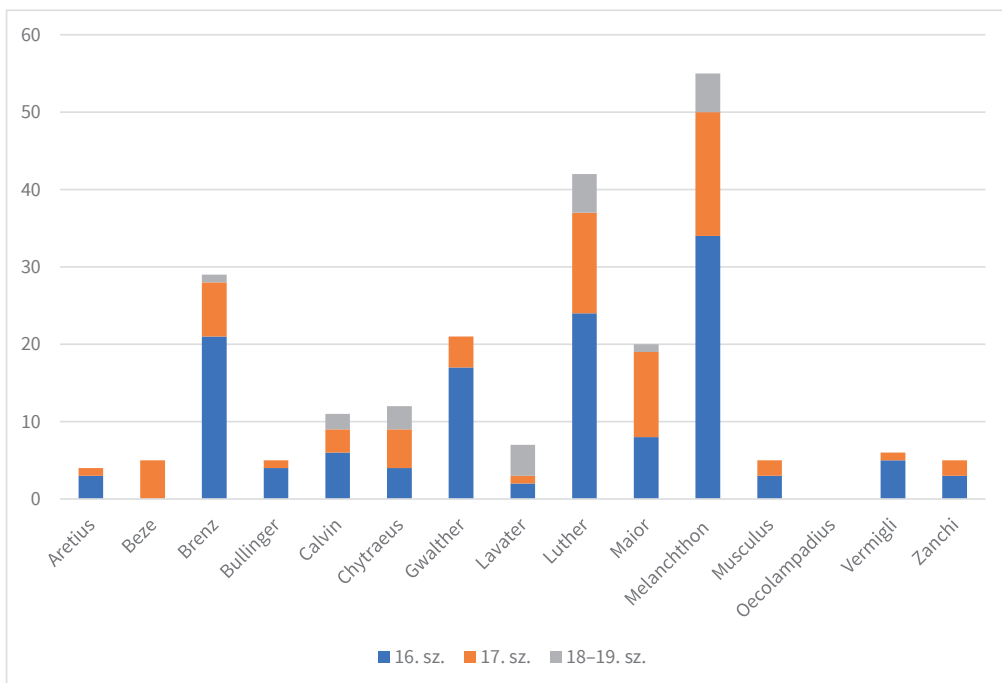
Adatok, számok, arányok

Az egykori evangélikus gimnáziumi bibliotékában a fent nevezett szerzők 227 teológiai témájú munkáját találtuk meg 141 kötetben. Ha szerzők szerint csoportosítjuk a vizsgált anyagot, akkor arra jutunk, hogy ma a gyűjteményben található 16. századi teológiai munkák jelentős részét a lutheri reformáció európai vezéralakjainak írásai teszik ki. Melanchthon 55 műve a vizsgált állománynak csaknem negyedét teszi ki, őt követi Luther 42 írása, majd a szintén lutheránus Brenz 29 műve. A leggyakrabban előforduló, a reformáció helvét irányához tartozó szerző Rudolf Gwalther, akinek 21 kiadványát vettük számba. Őt követi Georg Maior (20), Chyträus (12), Calvin (11), Lavater (7), Vermigli (6), Bullinger (5), Musculus (5), Zanchi (5) és Aretius (4). Oekolampad egyetlen művét sem leltük fel a könyvtárban (lásd az alábbi ábrát). Ha a reformáció két nagy irányzata szerint csoportosítjuk a szerzőket, akkor a vizsgált állományrész kétharmada, 158 nyomtatvány „lutheránus” szerzők tollából származik, a helvétekből mindössze 69. (A nagyszzebeni, brassói és medgyesi gyűjtemények előzetes vizsgálata is hasonló arányokat mutat.) A csoportosítást és az eltolódni látszó arányokat némileg árnyalja, hogy Melanchthont és Maiort a mai kutatás a svájci tanítással rokonszenvező, úgynevezett közvetítő teológia képviselőjének tartja.

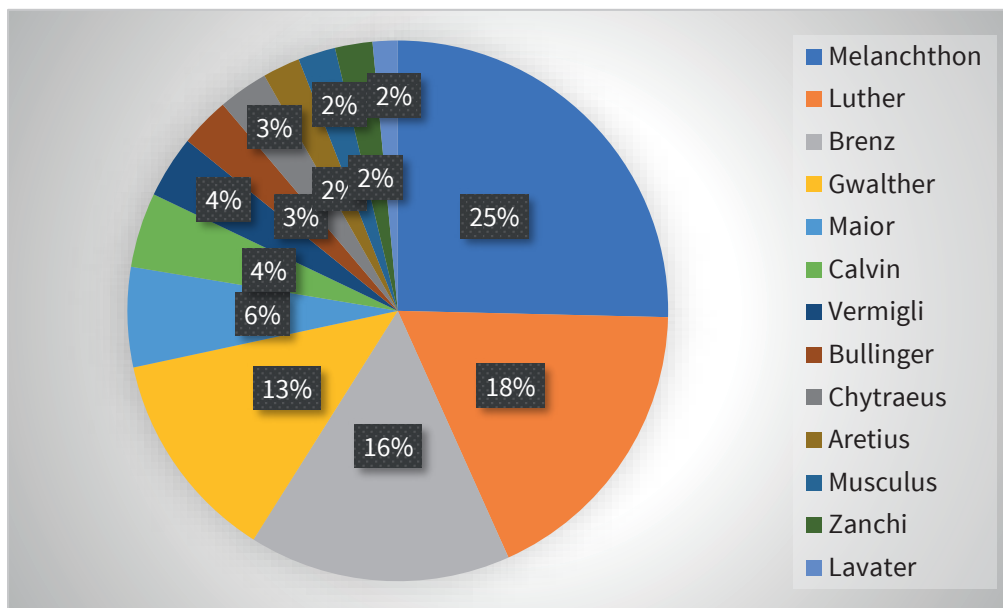

Az első fontos kérdés, hogy a vizsgált 227 nyomtatvány mikor került a Kárpát-medencébe vagy hazai tulajdonos kezébe. A kötetek tulajdonosainak azonosítása

volt segítségünkre a kérdés megválaszolása során. Eszerint a nyomtatványok közel hatvan százaléka, szám szerint 134 már 1601 előtt – többnyire a 16. század második felében – a Kárpát-medencébe került, 72 a 17. század folyamán, 21 pedig 1700-at követően (öt mű kivételével a 18. században) érkezett tájainkra. A művek szerzők és hazakerülési időpont szerinti csoportosítását lásd az alábbi grafikonon.

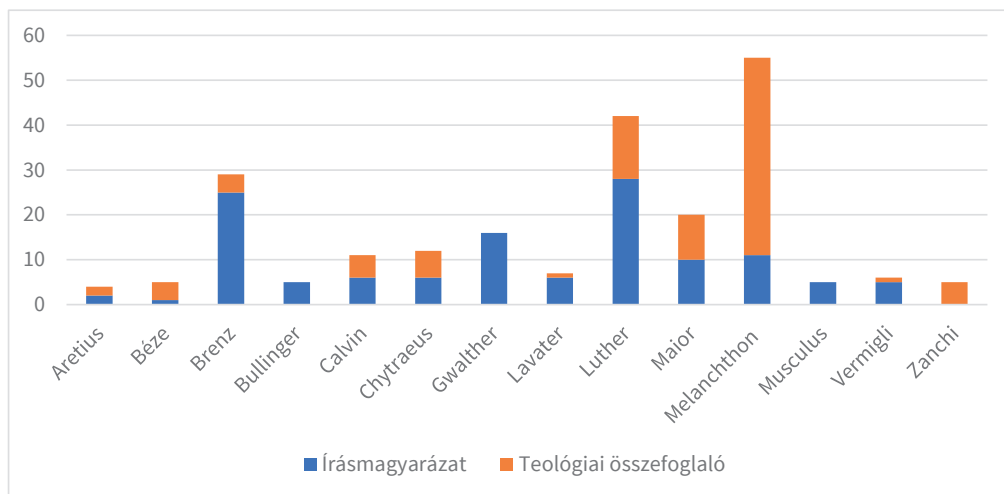

Ha külön állományrészként tekintünk az 1601 előtt hazakerült kötetek összességére, érdemes rápillantani annak szerzők szerinti megoszlására. Az arányok alapján nem változnak a mai teljes állományhoz képest: Melanchthon 34 művét Luther 24, Brenz 21 és Gwalther 17 írása követi, majd Maior nyolc, Calvin hat, Vermigli öt, Bullinger és Chyträus négy-négy, Aretius, Musculus és Zanchi három-három, valamint Lavater két kiadványa (lásd az alábbi ábrát).

A 16. századi protestáns teológiai irodalomban két nagy műfajcsoportot különíthetünk el: az írásmagyarázati munkákat (idetartoznak a bibliai kommentárok, bibliai könyvek rendjét vagy éppen a perikópabeosztást követő prédikációgyűjtemények) és a rendszeres teológiai műveket (idetartoznak a nagyobb lélegzetű összefoglaló munkák, *Loci communes*, a kisebb témákat körüljáró traktátusok, levelek, illetve utóbbiak gyűjteményei). Ha köteteinket a fenti szempontrendszer szerint csoportosítjuk, megállapíthatjuk, hogy a mai emléktanyagban 130 írásmagyarázati munka és 97 rendszeres teológiai mű található. Hasonlóak az arányok, ha a beszerzés ideje szerint nézzük a vizsgált anyagot: a 16. században 79 írásmagyarázati és 55 rendszeres teológiai munka került Erdélybe, a 17. században ez az arány 50:22, a későbbi korokban viszont megfordul az arány: 8:13.

Ha az egyes szerzőket nézzük, akkor Bèze, Melanchthon és Zanchi kivételével minden teológusnak az írásmagyarázati munkái találhatóak nagyobb arányban a segesvári gimnázium bibliotékájában (lásd az alábbi ábrát).

A következő kérdésünk, hogy a vizsgált kötetek mikor kerültek a segesvári oktatási intézmény bibliotékájába. Közülük mindössze egyről sikerült igazolni, hogy az Martin Kelp könyvtáralapító kezdeményezése előtt már az intézményben volt. A legkésőbbi adományok pedig Ehreschild alezredes nevéhez köthetők. A vizsgált anyagrészt tehát szűk másfél évszázad leforgása alatt került mostani helyére, némileg tükrözve a hosszú 18. század (lutheránus?) teológiai kánonját.

Kötetek, tulajdonosok, olvasók

A 141 kötetben hozzávetőlegesen 300 tulajdonosbejegyzést találtunk, ezek közül 218-at sikerült azonosítani, túlnyomó többségük erdélyi szász lelkipásztor, iskola-rektor vagy világi hivatalnok, ritkábban polgár. Meglehetősen ritkán fordulnak elő magyar református, unitárius és evangélikus *possessorok*.

A 16. századi tulajdonosok két csoportját különíthetjük el: valamelyik németországi egyetem (mindenekelőtt Wittenberg) erdélyi diákjai, akik tanulmányaik idején vásárolták a köteteket, nevük elsősorban a könyvtáblára préselt évszámú monogramok (*supralibros*) feloldásával deríthető ki. A második csoport az itthon tanult (*domidoctus*) egyházi értelmiségé, akik az első csoport tagjaitól vagy azok utódaitól vásárolták meg a külföldön szerzett *corpusokat*.

A 16. században már Erdélyben lévő 134 nyomtatvány közül 81-ről sikerült egyértelműen igazolni, hogy erdélyi *peregrinus* diák hozta haza. Míg a református, unitárius és római katolikus gyűjtemények esetében a legkorábbi hazai könyvtulajdonosok 1550 körül (inkább után) jelennek meg, a segesvári gyűjteményben már találunk két 1550 előtti könyvbeszerzést: Alexander Tringer 1538-ban írta alá a wittenbergi egyetem törvényeit, további sorsa ismeretlen,⁶ hazatérésének bizonyítéka Brenz két

⁶ Szabó Miklós–Tonk Sándor: *Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban 1521–1700*. Szeged 1992. (Fontes Rerum Scholasticarum IV.) 5.

kommentárjának 1539-ben készült kolligátuma.⁷ Szintén ismeretlen annak a Peter Hammernek a hazai működése, aki 1545-ben iratkozott be Luther egyetemére,⁸ és ugyanebben az évben bekötötte Melanchthonnak a perikóparend vasárnapi evangéliumaihoz írott magyarázatát.⁹

Árkosi Veres Péter brassói tanulmányai után, 1550-ben érkezett a reformáció „fővárosába”, hazatérése után Brassóban volt rektor (1552–1554, 1556) és magyar prédikátor, majd Feketehalomban (1560–1572 mh.) a német gyülekezet lelképásztora.¹⁰ 1550-ben Musculusnak Máté, illetve Brenznek Lukács evangéliumához írt kommentárjait köttette egybe és hozta haza.¹¹ Halála után a kötet Andreas Könighez került, aki Barcaszentpéteren (1578–1589) volt prédikátor, majd Szászveresmarton (1589–1598 mh.) lelképásztor.¹²

Ha a további 75 beszerzést szerzők és évtizedek szerint vizsgáljuk, akkor két időszak emelkedik ki: 1551–1560 között 33 nyomtatványt köttettek be külföldön tanuló erdélyiek: ezek Melanchthon (13), Brenz (10), Luther (8) és Maior (2), tehát Wittenberghez köthető teológusok művei. A viszonylag nagy mennyiséget elsősorban a Luther városában tanuló erdélyiek jelentős száma – ebben az évtizedben 120-an iratkoztak be a Leucoreára¹³ –, másrészt pedig az 1550-es évek Erdélyének a reformáció iránti erős elköteleződése magyarázza. A vizsgált állomány 19 nyomtatványát pedig 1571–1580 között vásárolták hazai diákok: ezek három kiadvány kivételével svájci teológusok Zürichben, illetve Genfben napvilágot látott munkái. A beszerzések száma arányos a beiratkozások még mindig viszonylag nagy számával (76),¹⁴ a teológiai fordulatot részben a helvét tanok itthoni térhódítása, részben pedig a wittenbergi egyetem tanárainak a helvét teológia iránti egyre markánsabb nyitottsága¹⁵ indokolja. (Lásd az alábbi ábrát.)

7 | Johannes Brenz: *In Exodum Mosi commentarius*. Petrus Brubach, Halae Svevorum 1539 – *Verzeichniss der im deutschen Sprachbereich erschienenen Drucke des 16. Jahrhunderts*: www.vd16.de (utolsó megtekintés: 2024. 02. 18.). (A továbbiakban VD16) B 7746 + uő: *In librum Iudicum et Ruth commentarius*. [Peter Braubach], Hagoniae 1536 – VD16 B 7760. Jelzete: XVI 575.

8 | Szabó Miklós–Tonk Sándor: *i. m.* 223.

9 | [Philipp Melanchthon: *In evangelia... annotationes*. Iohannes Lufft, Witebergae 1545] – VD16 E 4536. Jelzete: VIII 635.

10 | Szabó Miklós–Tonk Sándor: *i. m.* 224.

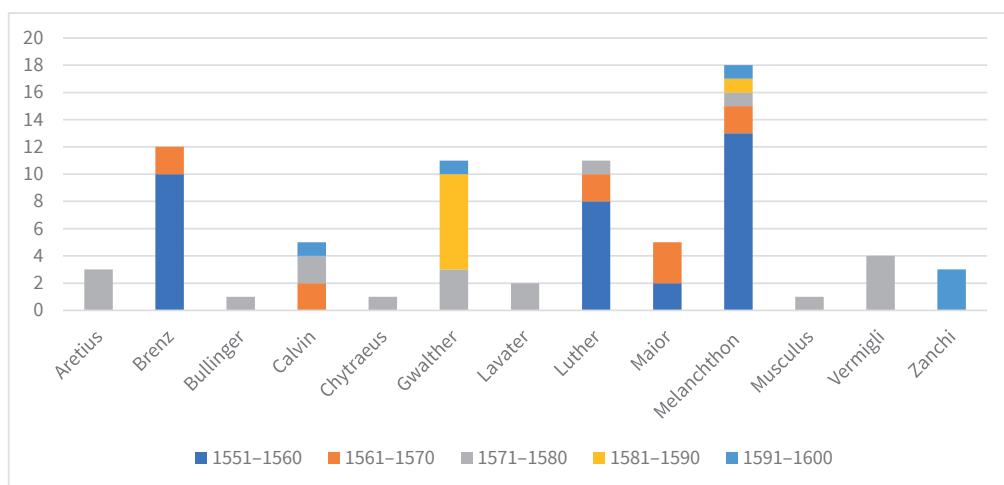
11 | Wolfgang Musculus: *In evangelistam Matthaem commentarii*. Ioannes Hervagius, Basileae 1548 – VD16 ZV 11312 + Johannes Brenz: *In Evangelii quod inscribitur secundum Lucam duodecim priora capita homiliae*. Petrus Brubach, Francofurti 1545 – VD16 B 7734 + uő: *In Evangelii quod inscribitur secundum Lucam duodecim posteriora capita homiliae*. Petrus Brubach, Francofurti 1545 – VD16 B 7735. Jelzete: Fol. 121.

12 | Ernst Wagner: *Die Pfarrer und Lehrer der Evangelischen Kirche A. B. in Siebenbürgen*. I. Böhlau Verlag, Köln–Weimar–Wien 1998. 91.

13 | Szabó Miklós–Tonk Sándor: *i. m.* 371–372.

14 | Uo. 372.

15 | Armin Kohnle–Beate Kusche: *Professorenbuch der Theologischen Fakultät der Universität Wittenberg 1502 bis 1815/17*. Evangelische Verlagsanstalt, Leipzig 2016. 236–246.

A könyvtulajdonosok közül csupán azokat emeljük ki, akiknek egynél több könyvbeszerzését találtuk meg az átvizsgált gyűjteményrészben, illetve azokat, akik egyház- és művelődéstörténetünk szempontjából jelentősek.

Két későbbi dékán 1554–1555-ben Wittenbergben vásárolt kötetei kerültek a segesvári gyűjteménybe. A szebeni Stefan Gros 1549-től Brassóban, 1553-tól Wittenbergben tanult, hazatérése után a szebeni iskolában (1555–1557) volt rektor, majd hosszú ideig (1557–1599 mh.) Szenterzsébet ekléziáját pásztorolta, 1580 körül a szebeni káptalan dékánjaként szolgált.¹⁶ Ő 1554-ben Georg Maior Efézusi levélhez írott kommentárját,¹⁷ illetve Melanchthon deklamációgyűjteményének I. kötetét¹⁸ szerezte meg és köttette be. A riomfalvi Christoph Urdescher 1549-ben iratkozott be a brassói gimnáziumba, innen Wittenbergbe (1554–1555) ment tanulni, 1555-ben ott ordinálták, később Segesden (1569–1578 után mh.) volt lelkipásztor, 1575-től haláláig a segesvári káptalan dékánja volt.¹⁹ 1554-ben Melanchthon előszógyűjteményének II. kötetét,²⁰ 1555-ben a *Loci theologici* friss német nyelvű kiadását²¹ szerezte meg és köttette be.

Az erdélyi neolatin költészet egyik kiemelkedő alakja, Christian Schaeseus 1556-tól kezdve tanult Wittenbergben, 1559-ben Kolozsváron lett szász prédikátor, majd Tábláson (1561–1569) és Medgyesen (1569–1585 mh.) lelkipásztor.²² Wittenbergi tanulásának utolsó évében szerezte Melanchthon deklamációgyűjteményének

16 | Ernst Wagner: *i. m.* 68.

17 | Georg Maior: *Enarratio epistolae Pauli scriptae ad Ephesios*. Vitus Creutzer, Witebergae 1552 – VD16 M 2023. Jelzete: VIII 435/II.

18 | Philipp Melanchthon: *Selectarum declamationum... tomus primus*. [Crato Mylius, Argentorati] 1546 – VD16 M 3557. Jelzete: VIII 1704.

19 | Ernst Wagner: *i. m.* 106.

20 | Philipp Melanchthon: *Praefationum... tomus secundus*. Theodosius Rihelius, [Argentorati] 1546 – VD16 M 3558. Jelzete: VIII 329.

21 | Uő: *Heubtartikel Christlicher Lere*. [Veit Creutzer], Wittemberg 1555 – VD16 M 3679. Jelzete: IV 129.

22 | Christianus Schaeseus: *Opera qui supersunt omnia*. Ed. Franciscus Csonka. Akadémiai, Bp. 1979. (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum) 11–17.

IV. kötetét.²³ A könyvet 1585-ben fia vagy közeli rokona, bizonyos Thomas Schaeus talmácsi (1587–1595 mh.) lelképásztor²⁴ örökölte.

Tordai Sándor András (1529 v. 1536–1579) tordai és dévai lelképásztor, erdélyi református püspök²⁵ könyvtárának²⁶ három kötete került elő Segesváron: Martin Luther első gyűjteményes kiadásának három kötete, a vitairatokat tartalmazó I.,²⁷ a Pentatechos, illetve a Zsoltárok könyvének magyarázatát magában foglaló III.²⁸ és a homíliákat publikáló VII. kötete.²⁹ Mindháromat második peregrinációjának végén, 1559-ben vásárolta. A kötetek sűrű széljegyzetei arról árulkodnak, hogy Tordai végigolvasta mindhárom kötetet, a metszésen olvasható feliratok pedig arra utalnak, hogy tékájában ott volt mind a hét kötet. Érdekesként említjük meg, hogy a három kötet három különböző tulajdonostól került a segesvári gimnázium könyvtárába. (Tordai újabban előkerült kötetéről a közeljövőben külön tanulmányban fogunk beszámolni.) Tordainak diáktársa volt az a Besenyei Jakab, aki 1558-ban iratkozott be a wittenbergi egyetemre, majd Tasnádon (1562 k.) működött rektorként, az unitarizmushoz csatlakozott, és ilyenként a háromszéki egyházkör esperese lett.³⁰ Ő Melancthon erkölcsfilozófiai írásainak kolligátumát³¹ hozta haza a reformáció „fővárosából”.

Amint a fenti grafikonból is kitűnik, a 16. század hetvenes éveiben megváltozott a németországi könyvbeszerzések „felekezeti” profilja, és többségbe kerültek a svájci teológusok munkái. Brassó reformátorának legkisebb fia, Cornelius Honterus 1572-ben indult szülővárosa iskolájából a wittenbergi egyetemre. Itt vásárolta és köttette egybe 1573-ban Vermiglii helvét tanítást összefoglaló *Loci communes*-ét és a gnéziolutheránus Andreas Musculus teológiai szintéziseit.³² (Cornelius Honterus később Brassóban tanított, apja nyomdáját vezette, majd Höltövényben és Prázsmáron volt lelkész, 1603-ban halt meg.³³)

23 | Philipp Melancthon: *Selectarum declamationum... tomus quartus*. [Samuel Emmel], Argentorati 1558 – VD16 M 3566. Jelzete: VIII 328.

24 | Ernst Wagner: *i. m.* 97.

25 | Ősz Sándor Előd: Tordai Sándor András. Az erdélyi reformátusok harmadik püspöke. *Református Szemle* 97. évf. 2004/2. 199–211.

26 | Könyvtáráról lásd Ősz Sándor Előd: Tordai Sándor András erdélyi református püspök két könyvéről. In: *In via eruditionis. Tanulmányok a 70 éves Imre Mihály tiszteletére*. Szerk. Bitskey István, Fazakas Gergely Tamás, Luffy Katalin, Száraz Orsolya. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen 2016. 315–324.

27 | Martin Luther: *Tomus primus omnium operum*. Johannes Lufft, Witebergae 1558 – VD16 L 3429. Jelzete: Fol. 283/I.

28 | Uő: *Tomus tertius omnium operum*. Johannes Crato, Witebergae 1553 – VD16 L 3419. Jelzete: Fol. 283/III.

29 | Uő: *Tomus septimus omnium operum*. Thoma Klug, Witebergae 1557 – VD16 L 3426. Jelzete: Fol. 56/VII.

30 | Szabó András: *Coetus Ungaricus. A wittenbergi magyar diáktársaság 1555–1613*. Balassi, Bp. 2017. (Humanizmus és Reformáció 37.) 102.

31 | Philipp Melancthon: *Ethicae doctrinae elementa et enarratio libri quinti*. [Johannes Crato], Wittebergae 1557 – VD16 M 3293 + uő: *Philosophiae moralis libri duo*. Blasius Fabricius, Argentorati 1556 – VD16 ZV 25475. Jelzete: VIII 636.

32 | [Pietro Martire Vermigli: *Loci communes*. Joannes Kyngston, Londini 1576] – USTC 508264 + Andreas Musculus: *Compendium doctrinae christianae*. Joannes Eichorn, Francofordiae 1573 – VD16 M 7144. Jelzete: Fol. 206.

33 | Ernst Wagner: *i. m.* 74.

Peter Scharwader a korabeli erdélyi szász értelmiségieknek az előzőekben is sokszor ismertetett tipikus útját járta be: Wittenbergben (1577) és Rostockban (1579) peregrinált, Besztercén (1582) volt rektor, majd Szászszentgyörgyön (1586 előtt) lelképásztor.³⁴ 1578-ban szerezte Aretius teológiai összefoglalójának III. kötetét,³⁵ illetve Lavater és Lambert Daneau kísértetekről és boszorkányokról szóló írásainak kolligátumát.³⁶

Peter Lupinus (Wolf) brassói tanulmányok után 1579-től a wittenbergi egyetemen öregbítette tudását, majd hazatérve Szebenben vezette az iskolát, Szászújfaluban és Kissinken volt lelképásztor, 1592-ben pedig Szeben elsőpapjává választották, mely hivatalának 1597-ben bekövetkezett halála vetett véget.³⁷ Wittenbergi tanulmányai idején vásárolta azt a hat teológiai munkát, amelyet két *corpus*ba kötve találtunk a segesvári bibliotékában: Brenz összegyűjtött írásainak első kötetét, Vermiglinek a Bírák,³⁸ Bullingernek Dániel, illetve a Jelenések könyvéhez, valamint Wolfgang Musculusnak több páli levélhez írott³⁹ kommentárjait.

A százbuzdi Johann Niklerről 1581-es brassói és 1585-ös odera-frankfurti beiratkozásán kívüli nem tudunk semmit.⁴⁰ Hazatérésének talán egyetlen kézzelfogható bizonyítéka Rudolf Gwalther zürichi reformátor hét újszövetségi írásmagyarázati munkája, amelyeket 1585-ben szerzett, és három *corpus*ba kötve hazahozott.⁴¹ A segesvári származású Matthäus Göldnerről is csak annyit tudunk, hogy 1595-ben beiratkozott a wittenbergi egyetemre.⁴² A következő évben Melanchthon *Examen*

34 | Uo. 96.

35 | Benedictus Aretius: *Problemata theologica. Pars tertia*. Franciscus le Preux, Lausanne 1576. – *Bibliographie de la production imprimée des 15e et 16e siècles des villes de Genève, Lausanne et Neuchâtel*: <http://www.ville-ge.ch/musinfo/bd/bge/gln/> (utolsó megtekintés: 2024. 02. 19.). (A továbbiakban GLN) 5550. Jelzete: VIII 149.

36 | Ludwig Lavater: *De spectris, lemuribus et magnis atque insolitis fragoribus*. Eustathius Vignon, Genevae 1575 – GLN-2008 + Mohamad ibn-Sirin: *Apotelesmata sive de significatis et eventis insomniorum*. Andreas Wechelus, Francofurti 1577 – VD16 A 1204 + Lambert Daneau: *De veneficis, quos olim sortilegos, nunc autem vulgo sortitarios vocant, dialogus*. Eustathius Vignon, [Genevae] 1574 – GLN-2506. Jelzete: VIII 1988.

37 | Ernst Wagner: *i. m.* 84.

38 | Johannes Brenz: *Operum. Tomus primus*. Georgius Gruppenbachius, Tubingae 1576 – VD16 B 7470 + Pietro Martyr Vermigli: *In librum Iudicum commentarii*. Christophorus Froschoverus, Tiguri 1571 – VD16 B 3041. Jelzete: Fol. 53/I.

39 | Heinrich Bullinger: *Daniel, sapientissimus Dei propheta... expositus*. Christophorus Froschoverus, Tiguri 1576 – VD16 B 9598 + Wolfgang Musculus: *In epistolas apostoli Pauli ad Galatas et Ephesios commentarii*. Officina Hervagiana, Basileae 1569 – VD16 B 5090 + uő: *In divi Pauli epistolas ad Philippenses, Colossenses, Thessalonicenses ambas et primam ad Timotheum commentarii*. Officina Hervagiana, Basileae 1565 – VD16 B 5124 + Heinrich Bullinger: *In Apocalypsim... conciones*. Samuel Regius, Basileae 1570 – VD16 B 9637. Jelzete: Fol. 41.

40 | Szabó Miklós–Tonk Sándor: *i. m.* 103.

41 | Rudolf Gwalther: *D. Matthaeus Evangelista. Pars prima*. Christophorus Froschoverus, Tiguri 1583 – VD16 W 1052 + uő: *D. Matthaeus Evangelista. Pars altera*. Christophorus Froschoverus, Tiguri 1584 – VD16 W 1053. Jelzete: Fol. 38/I; Rudolf Gwalther: *D. Marcus evangelista*. Christophorus Froschoverus, Tiguri 1577 – VD16 W 1049 + uő: *D. Lucas evangelista*. Christophorus Froschoverus, Tiguri 1585 – VD16 W 1045. Jelzete: Fol. 38/II; Rudolf Gwalther: *D. Ioannes Evangelista*. Christophorus Froschoverus, Tiguri 1582 – VD16 W 1040 + uő: *In Acta Apostolorum per divum lucam descripta homiliae*. Christophorus Froschoverus, Tiguri 1577 – VD16 W 1079 + uő: *In Ioannis apostoli et evangelistae epistolam canonicam homiliae*. Christophorus Froschoverus, Tiguri 1578 – VD16 W 1099. Jelzete: Fol. 38/III.

42 | Szabó Miklós–Tonk Sándor: *i. m.* 175.

theologicumát,⁴³ Girolamo Zanchi három művét,⁴⁴ illetve Sibrandus Lubbertus és Rudolf Gwalther pápaságellenes műveit⁴⁵ köttette be Luther városában.

A vizsgált állományrész számos darabja – amint előbb láttuk – már a 16. század közepén Erdélyben volt. Ezen kötetek többsége a század folyamán már gazdát cserélt, és a tulajdonosok között megjelenik számos *domidoctus* könyvtulajdonos is. 53 olyan nyomtatványt vizsgáltunk, amely bizonyíthatóan Erdélyben került első ismert gazdjához.

Matthias Hebler (?–1571) erdélyi szász püspök (1556–1571)⁴⁶ könyvtárából három kötet lelhető fel a segesvári gyűjteményben: Johannes Brenz Sámuel első könyvéhez írott kommentárja a kiadás évében,⁴⁷ 1554-ben jutott a birtokába. (Hebler 1546-ban kezdődő első peregrinációját követően 1553-ban másodszer is Wittenbergbe utazott, és ott ordináltak október 4-én, ám az kevésbé valószínű, hogy ott is maradt 1554 augusztusáig, amikor a könyv megjelent.) 1562-ben, immár püspökként írta be a nevét Melanchthonnak az első Korintusi levélhez, Chyträusnak a Mózes második könyvéhez írott kommentárjait, illetve Johann Kogler Tízparancsolat-magyarázatát tartalmazó kolligátumba.⁴⁸ Ugyanebben az évben Albert Birthalmer⁴⁹ Wittenbergből küldte el Heblernek mint patrónusának Tileman Heshsus svájci úrvacsorátant bíráló értekezését.⁵⁰ (*Dedit Albertus Birthalmer Domino Matthiae Heblero Patrono Charissimo Vitebergae 26 Augusti 1562.*) A kötet széljegyzeteiből látszik, hogy Hebler alaposan végigolvasta azt, és talán ennek a kiadványnak is szerepe lehetett abban, hogy a következő években az erdélyi szász szuperintendencia vezetői a lutheri úrvacsoratan mellett tették le voksukat.

Ha végignézzük a vizsgált kötetek 16. századi erdélyi szász – akadémita és *domidoctus* – tulajdonosainak szolgálati helyein, meglehetősen nagy területi szórás tárul elénk. Szeben- és Segesvárszék lelkészei vannak legtöbben, de medgyes-, nagysinkszékiek, Beszterce-vidékiek és barcaságiak is vannak közöttük, csaknem ugyanannyian.

A 16. századi tulajdonosok közül még ki kell emelnünk három világi személyt: Melanchthon *Loci communes*-ét és Luther Kátéjának kolligátumát⁵¹ – a *possessor-bejegyzés*

43 | Philipp Melanchthon: *Examen theologicum*. [Matthaeus Harnisch], Neostadii 1587 – VD16 M 3948. Jelzete: 8. 763.

44 | Girolamo Zanchi: *De Tribus Elohim... libri XIII*. Matthaeus Harnisius, Neostadii Palatinorum 1589 – VD16 Z 95 + uó: *De natura Dei*. Matthaeus Harnisius, Neostadii Palatinorum 1590 – VD16 Z 81 + uó: *Miscellaneorum libri tres*. Neapoli Palatinorum 1592 – VD16 Z 79. Jelzete: Fol. 144.

45 | Sibrandus Lubbertus: *De papa romano libri decem*. Aegidius Radaeus, [Franekeerae] 1594 – *Universal Short Title Catalogue*: <https://www.ustc.ac.uk/> (utolsó megtekintés: 2024. 02. 19.). (A továbbiakban USTC) 423327 + Rudolf Gwalther: *Antichristus*. [Christophorus Froshoverus, Tiguri 1575] – VD16 W 1066. Jelzete: VIII 777.

46 | Ernst Wagner: *i. m.* 69.

47 | Johannes Brenz: *Samuelis liber prior... explicatus*. Petrus Brubacchius, Francoforti ad Moenum 1554. Jelzete: Fol. 53/IV.

48 | Philipp Melanchthon: *Brevis et utilis commentarius in priorem epistolam Pauli ad Corinthios*. [Johannes Crato], Vitebergae 1561 – VD16 M 2618 + David Chyträus: *In Exodum enarratio*. Johannes Crato. Vitebergae 1561 – VD16 C 2617 + Johann Cogler: *Similitudines. Accomodatae ad necessarias et praecipuas partes doctrinae coelestis*. [Johann Krafft], Vitebergae 1561 – VD16 K 1710. Jelzete: VIII 430.

49 | Biográfiáját lásd Ernst Wagner: *i. m.* 54.

50 | Tileman Heshsius: *Verae et sanae confessionis de praesentia corporis Christi in cena Domini pia defensio*. Wolfgang Kirchene, Magdeburgae 1562 – VD16 H 3155. Jelzete: IV 110.

51 | Philipp Melanchthon: *Loci communes theologici*. [Josephus Clug, Vitebergae] 1535 – VD16 M 3614 + Martin Luther: *Catechismus lectu dignissimus*. [Petrus Brubach, Hagenoae] 1536 – VD16 L 4410. Jelzete: VIII 733.

íráskepe alapján – a 16. század közepe táján bizonyos *Petrus Hunidi* birtokolta. A tulajdonos azonos lehet a dévai vár 1541–1551 között szolgáló várnagyával.⁵² Feltételezésünket erősíti, hogy a korban több képzett, a reformáció tanítása iránt fogékony várkapitánnyal találkozunk Magyarországon. A kötet háttérképére valószínűleg ő írt magyar nyelvű imádságot. A Luther összes műveit tartalmazó kiadványsorozat VII. kötete (benne az Újszövetség magyarázatával)⁵³ 1554-ben került Wáczy Péterhez, a nagyszebeni pénzverde vezetőjéhez.⁵⁴ Mivel a táblára is rápréselték a monogramját, joggal feltételezhetjük, hogy valamelyik külföldön tanuló *alumnusa* küldhette vagy hozhatta ajándékba. Rudolf Gwalther Apostolok cselekedeteit magyarázó prédikációgyűjteményének egyik példánya⁵⁵ 1588-ban ifjú Heltai Gáspárhoz került, aki az idő tájt (1582–1611) az apjától örökölt nyomdát irányította, illetve tagja volt a százférfiak tanácsának. Később városi adószedő (1600–1602), királybíró (1606) és városi jegyző (1611–1618) volt.⁵⁶

A 17. századi tulajdonos jelentős többsége is erdélyi szász értelmiségi, elsősorban lelkipásztorok és iskolamesterek, közülük 78-at sikerült szolgálati vagy tanulmányi helyhez kötni. 21 lelkész valamelyik külföldi egyetemen tanult, 43 pedig *domidoctus*, emellett 14 iskolamestert is számba vettünk. Területi szórásuk viszont már jóval koncentráltabb: elvétve ugyan vannak Beszterce-vidéki, barcasági, valamint szebenszéki lelkészek és tanítók, de közülük 40-en Segesvár-, 23-an Nagysink-, 15-en Medgyesszékben szolgáltak. Részletes felsorolásuk túlmutatna jelen tanulmány keretein, ezért csupán azokat a tulajdonosokat említjük, akiktől nagyobb mennyiségű könyvanyag került Segesvára.

Tízennyolc vizsgált nyomtatvány (Aretius, Bèze, Brenz, Calvin, Chyträus, Gwalther, Luther, Maior, Melancthon munkái) 14 kötetben 1629-ben már ott sorakozott Simon Schell, korábban prépostfalvi (1620) és nádpatáki (1620–1622), akkor éppen jakabfalvi (1622–1642 mh.) lelkipásztor⁵⁷ tékájában. Tőle – halála évében – valószínűleg még kiskorú fia, Johann Schell örökölte, aki később szebeni (1646–?) és wittenbergi (1650) tanulmányok után Nagysinken volt iskolamester, Brulyában prédikátor (1664–1668), majd lelkipásztor (1668–1684 mh.).⁵⁸ Könyvtárát halála évében vásárolta meg Martin Kelp a gimnázium számára. Hasonlóan gazdag reformatori anyag volt a rüszli származású Johann Jungk nagysinkai (1615–?) prédikátor, majd nagyprépostfalvi (?–1645 mh.) lelkész⁵⁹ könyvtárában. Tizenegy kötetbe – amelyek Calvin, Gwalther,

52 | Nagy Iván: *Magyarország családai czímerekkel és nemzékrendi táblákkal*. V. Ráth Mór, Pest 1859. 192; Román Nemzeti Levéltár (a továbbiakban RNLT) Brassó Megyei Levéltára, Brassó város lt., Fronius-gyűjt., I. köt. nr. 273; RNLT Szeben Megyei Levéltára, Szeben szék és város lt., Középkori oklevelek gyűjt., U. IV. nr. 418, 837, 845; RNLT Kolozs Megyei Levéltára, Török Bertalan gyűjt., I. sorozat (Középkori oklevelek), nr. 51.

53 | Martin Luther: *Tomus quintus omnium operum*. Johannes Lufft, Witebergae 1554 – VD16 L 3420. Jelzete: Fol. 284/II.

54 | Oborni Teréz: *Erdély pénzügyei I. Ferdinánd uralma alatt 1552–1556*. Szentpétery Imre Történettudományi Alapítvány, Bp. 2002. 66–67, 298–299.

55 | Rudolf Gwalther: *In Acta Apostolorum... homiliae*. Christophorus Troschoverus, Tiguri 1557 – VD16 W 1076. Jelzete: Fol. 120.

56 | Herepei János: *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez*. III. Művelődési törekvések a század második felében. Szerk. Keserű Bálint. Bp.–Szeged 1971. 455–457.

57 | Ernst Wagner: *i. m.* 271.

58 | Uo. 270.

59 | Uo. 212.

Luther, Maior, Melanchthon és Vermigli munkáit tartalmazzák – 1620 és 1633 között írta be monogramja betűiből kreált jelmondatát: *Jehova Judicium Regit*. Arról nincs adatunk, hogy könyvtára hogyan került Segesvárra.

A százsz könyvtulajdonosok mellett szólnunk kell a néhány 17. századi magyar ajkú *possessor*ról is. Melanchthon *Lociját*⁶⁰ 1610 körül számunkra ismeretlen személy ajándékozta Tasnádi Ruber Mihály enyedi lelkésznek (1605–1615) és erdélyi püspöknek (1605–1618 mh.).⁶¹ A kötet ugyanebben az időszakban Kecskeméti Búzás Jánosé, Tasnádi püspök elődjének fiáé volt, aki 1610–1612 között az enyedi iskolát vezette Tasnádi alárendeltjeként.⁶²

Két heidelbergi könyvbeszerzést is találtunk: 1614-ben Túri Szántó János, későbbi szatmári (1614–1615) rektor, színérváraljai és váradi (1629–1632 mh.) lelkipásztor⁶³ Bèze két házasságjogi művének kolligátumát,⁶⁴ 1617-ben Kökényesdi Fekete Tamás, korábbi debreceni diák⁶⁵ pedig Vermigli, Lavater, Bullinger és Gwalther bibliai kommentárjainak gyűjtökötétét⁶⁶ vásárolta meg. A Bèze-kolligátum utóbb a váradi iskola könyvtárába került. (A kötetről a Magyar Könyvszemle hasábjain számolunk be részletesen.)

Bár a tanulmány elején idézett szakirodalom 1684-et tartja a segesvári gimnáziumi könyvtár alapítási évének, ismerünk egy kötetet – Musculus és Brenz kommentárjainak kolligátumát⁶⁷ –, amelyet Simon Roth (?–1672), a gimnázium rektora⁶⁸ 1657–1658-as szolgálati ideje alatt adományozott a tanintézet könyvtárának (*Rectore Simeone Roth libro hocce bibliotheca aucta est.*) Kelp tehát találhatott valamiféle „ősállományt” rektori szolgálatának kezdetén, amelyet aztán elkezdett intenzíven gyarapítani.

A vizsgált állományrésznek hozzávetőlegesen fele a Kelp-féle könyvtáralapítást követő három évtizedben került a könyvtárba. Az adományozók között ott találjuk a segesvári és környékbeli lelkipásztorokat, a kollégium rektorait és lektorait, diákjait, valamint a város polgárait. Több kötetet két rektor, a sokat emlegetett Martin Kelp (1659–1694), illetve a későbbi történetíró püspök, Georg Haner (1672–1740)⁶⁹ adományozott.

60 | Philipp Melanchthon: *Loci praecipui theologici*. Joannes Oporinus, Basileae 1555 – VD16 M 3656. Jelzete: VIII 625.

61 | Dáné Veronka: Tasnádi Ruber Mihály püspökről és családjáról. *Református Szemle* 100. évf. 2007/4. 746–759.

62 | Biográfiáját lásd Gálfi Emőke: *A gyulafehérvári hiteleshely levélkeresői*. EME, Kvár 2015. (Erdélyi Tudományos Füzetek 283.) 123.

63 | Heltai János: Adattár a heidelbergi egyetemen 1595–1621 között tanult magyarországi diákokról és pártfogóikról. In: *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1980*. Fel. szerk. Németh Mária. Bp. 1982. 243–347. 337.

64 | Théodore de Bèze: *Tractatio de Polygamia*. Joannes Vignon, Genevae 1610 – USTC-6703023 + uő: *Tractatio de repudiis et divortiis*. Johannes Vignon, Genevae 1610 – USTC-6703024. Jelzete: 8. 316.

65 | Heltai János: *i. m.* 296.

66 | Pietro Martyre Vermigli: *In primum librum Mosis... commentarii*. Andreas Cambierus, Heidelbergae 1606 – *Verzeichnis der im deutschen Sprachraum erschienenen Drucke des 17. Jahrhunderts*: www.vd17.de (utolsó megtekintés: 2024. 02. 19.). (A továbbiakban VD17) 1:058391R + Ludwig Lavater: *In librum Iosue... homiliae LXXIII*. Andreas Cambierus, Heidelbergae 1614 – VD17 23:633057D + Heinrich Bullinger: *Daniel, sapientissimus Dei propheta*. Christophorus Froschoverus, Tiguri 1576 – VD16 B 9598 + Rudolf Gwalther: *In Acta Apostolorum... homiliae CLXXV*. Andreas Cambierus, Heidelbergae 1614. Jelzete: Fol. 107.

67 | Lásd a 11. jegyzetet.

68 | Életrajzát lásd Ernst Wagner: *i. m.* 266.

69 | Életrajzát lásd uo. 215, 195.

A 18. század második felében Christian Schmidt segesvári lelkész ajándékaékat Luther gyűjteményes kiadásának első öt *corpusa* került a bibliotékába.⁷⁰ A 19. század elején Johann Schell von Ehrenschild (1748–1820), segesvári születésű hivatásos katona – aki 1800-ban alezredesséig vitte a császári hadseregben⁷¹ – könyvtárának egy részét az iskolának adományozta. Az átvizsgált állományrészben tíz, az említett Ehrenschild-adományból származó nyomtatványt (Brenz, Bullinger, Gwalther, Luther, Melanchthon és Zanchi írásait) találtunk hét kötetben. Ennél az adománynál későbbi beszerzésre nem bukkantunk a könyvtárban.

A Segesvári Evangélikus Gimnázium könyvtára a maga 227 nyomtatványával egyike a reformátori munkákban leggazdagabb erdélyi gyűjteményeknek. (Jelenlegi adataink szerint a brassói gimnázium bibliotékájában hozzávetőlegesen ennyi reformátori művet, a nagyszebeni Brukenthal-könyvtárban háromszor ennyit őriznek, a többi erdélyi gyűjteményben kevesebbet.) A vizsgált gyűjteményrész az erdélyi szászok reformáció korabeli könyvbeszerzéseinek néhány sajátosságára is rávilágít: 1. jóval több 1550 előtti hazai beszerzéssel találkozunk, mint a magyar (református, unitárius és római katolikus) könyvtárakban; 2. míg a többi történelmi felekezet könyvtáraiban található reformátori művek mind földrajzi, mind felekezeti tekintetben hosszú utat tettek meg, addig a szászok könyvpiaca meglehetősen belterjesnek mutatkozik, alig találtunk nem szász és nem evangélikus tulajdonost; 3. a 16. század utolsó három évtizedének könyvbeszerzései között felülreprezentáltak a svájci teológusok írásai, ezek részletesebb vizsgálata új színfoltját jelentheti az erdélyi felekezetképződés és szász superintendencia belső teológiai vitái kutatásának.

The Works of Protestant Reformers in the Library of the Lutheran Gymnasium in Sighișoara

Keywords: history of reading, theology of the Reformation, Transylvanian Saxons, Sighișoara, confessionalisation

The library of the Lutheran Gymnasium in Sighișoara, with its 227 editions of the works of the most famous theologians of the Reformation, is one of the richest collections of its kind in Transylvania. The distribution of the works by authors and theological genres highlights some peculiarities of the book acquisitions of the Transylvanian Saxons in the 16th century: 1. There is a much higher number of local acquisitions before 1550 than in Hungarian libraries (Reformed, Anti-Trinitarian and Roman-Catholic). 2. While the works of Protestant theologians in the libraries of the other historical confessions have come a long way, both geographically and confessionally, the book acquisitions of the Saxons seem to be quite internal, one can hardly find owners who are not Saxons and not Lutheran. 3. In the last three decades of the 16th century, the works of Swiss the Calvinist theologians are overrepresented. The results of the research significantly contribute to a better understanding of confessionalisation in Transylvania.

70 | Martin Luther: *Tomus primus omnium operum*. Johannes Lufft, Witebergae 1550 – VD16 L 3416 + uő: *Simplex et pia evangeliorum... explicatio*. Iohannes Montanus et Ulricus Neuber, Norimbergae 1545 – VD16 L 4888. Jelzete: Fol. 56/I; uő: *Tomus secundus omnium operum*. Petrus Seitz, Witebergae 1551 – VD16 L 3417. Jelzete: Fol. 56/II; uő: *Tomus tertius omnium operum*. Johannes Crato, Witebergae 1553 – VD16 L 3419. Jelzete: Fol. 283/III; uő: *Tomus quartus omnium operum*. Johannes Lufft, Witebergae 1552 – VD16 L 3418. Jelzete: Fol. 284/I; uő: *Tomus quintus omnium operum*. Johannes Lufft, Witebergae 1554 – VD16 L 3420. Jelzete: Fol. 56/V.

71 | Nagy-L. István: *A 34. magyar gyalogezred tisztikara a francia háborúban (1792–1815)*. Magyarországtudató Intézet, Bp. 2021. 47–48, 132.